

La e tònica del català davant <l>*

MÒNICA MONTSERRAT i DAVID PALOMA
Grup d'Estàndard Oral
Universitat Autònoma de Barcelona

1. LA LLEI DE FABRA

Pompeu Fabra va publicar el 1906 un dels set articles majors que consten en el tercer volum de les seves obres completes: «Les *e* toniques du catalan», publicat a la *Revue Hispanique* (xv, p. 9-23). Per primera vegada s'explicava l'evolució de les *es* tòniques en català, fins aleshores desconeguda. Fabra escrivia que «[en els mots patrimonials] en général l'*e* ouvert du latin vulgaire (=ē) devient en catalan *e* fermé et que l'*e* fermé roman (= ē, ĩ) aboutit à *e* ouvert. Le changement d'*e* en *é* n'a pas lieu: devant *l* et *h* (*cèl*, *pèu*); devant le groupe *n'r* (*gèndre*); devant *r* entravé excepté *r* + labiale (*hivèrn*); devant *rr* (*tèrra*)». Més enllà dels mots patrimonials, Fabra escrivia, d'una banda, que «les noms empruntés possédant un *e* tonique, sont prononcés par règle générale avec un *e* ouvert» i, d'altra banda, que «nous trouvons dans les mots savants *è* et *e* répondant à *e* du latin classique».

Aquestes dues citacions formen part de les conclusions d'un article de quinze pàgines farcides d'exemples: s'hi esmenten 608 paraules en català i 87 afixos catalans, 335 paraules en llatí i 29 afixos llatins, 5 paraules en francès (de les quals 2 en francès antic), 1 paraula en anglès, 1 en alemany i 1 en italià. Amb tot, el corpus que mostra l'article amb vista a explicar l'evolució de les *es* el formen «només» 310 formes nominals i verbals de les quals Fabra podia fixar l'etimologia amb seguretat. D'aquestes 310 formes, 279 s'ajusten a la formulació fabriana i 31 en són excepcions, que l'autor mateix esmenta.

En cent anys l'explicació de Fabra ha tingut més defensors que detractors. Així, Pere Barnils defensava a la tesi doctoral presentada el 1920 que les *es* obertes

* Agraïm les observacions de Jose Luis Cimarras, Imma Creus, Josep M. Escolà, Cándida Ferrero, Joan Mascaró, Miquel Àngel Pradilla i Daniel Recasens. La qualitat dels seus comentaris no ens dispensa dels errors que, com a autors, se'ns hagin pogut escapar.

i tancades del llatí vulgar es mantenien obertes i tancades, respectivament, en català. En canvi, Antoni M. Badia i Margarit i Francesc de Borja Moll difonien l'explicació de Fabra a les seves gramàtiques històriques. Joan Coromines s'hi va referir el 1971 com a «la llei de Fabra»;¹ Joseph Gulsoy i Josep Pi-Mallarach en van detallar aspectes diversos, aquell els contextos fonètics i aquest els neologismes; Joan Julià-Muné va incloure la definició de la llei en el seu *Diccionari de fonètica*, i finalment Max Wheeler va resumir el 2005 l'estat de la qüestió de les *es* tòniques i en va elaborar «la proposta més completa que tenim fins ara», en paraules de Joan Mascaró (2008b, p. 80). Són els defensors de la formulació fabriana, al capdavant, els qui han anat validant la tesi, a més de difondre-la en termes força semblants a la formulació de 1906.

Mascaró escriu a la *Gramàtica del català contemporani* (GCC) que «la vocal [é] [del llatí vulgar] [...] es manté [é] en totes les varietats quan va seguida dels sons següents: [l]: *gel, cel, mel, fel, arrel*; [r]: *ferro, terra, esquerra, xerra* [...]; *r* (pronunciada [r] o [r]) seguida de consonant no labial: *obert, perd, hivern*; [n] o [l] seguides de [r] [...]: *divendres, gendre, cendra*; [w] provinent de [d], [k] o [tj]: *peu* (< pedem), *deu* '10' (< decem), *preu* (< pretium)» (p. 121). I també, «la [é] tancada presenta un comportament no menys original, per tal com dóna tres resultats diferents segons els dialectes».

La nova gramàtica de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), encara «preliminar i provisional» (IEC, 2008, p. 42), no fa referència a la llei de Fabra; només exemplifica alguns contextos.

Un punt de confusió afecta, malgrat tot, l'abast de la llei. Si per una banda ateny el creuament de les *es* (i, per tant, les dues evolucions en joc: de *e* oberta a *e* tancada i de *e* tancada a *e* oberta), per altra banda la llei es pot circumscriure a l'evolució que segueix la vocal oberta segons el so o els sons que la segueixen (es pot mantenir oberta o es pot tancar).

2. UN CAS EN L'ARTICLE DE 1906: LA E TÒNICA DEL CATALÀ DAVANT <L>

En l'article de 1906, Pompeu Fabra classifica el corpus de les *es* tòniques en vuit grups, el segon dels quals correspon a les dentals. En aquest punt hi tracta tres casos: 1) <t>, <d>; 2) <n>, i 3) <l>. Pel que fa a la <l>, Fabra recull nou exemples amb *e* tònica: *tela, vel, pèl, fidel, estel, gel, cel, mel, fel*.

Cada exemple ve precedit per la forma llatina i se senyalen les *es* llatines amb els diacrítics d'obertura (*gelu* > *gèl*, *cælu* > *cèl*, *mèl* > *mèl*, *fèl* > *fèl*) o de tancament

1. «Fabra va provar en aqueix estudi [«Les *e* toniques du catalan»] que aquesta repartició [la dels dos timbres de la vocal catalana *e*] era sotmesa a una llei rigorosa, la qual va descobrir i publicar ell per primera vegada; per això en l'ensenyament universitari ens hem acostumat a designar aquesta norma com «la llei de Fabra». Coromines (1971, p. 400).

(*tèla* > *tèla*, *velu* > *vèl*, *fidele* > *fèl*,² **stelu* > *estèl*). No hi ha cap indicació concreta, tanmateix, per a la *i* llatina (*pilu* > *pèl*). Fabra distingeix en els exemples l'evolució de les *es*. És a dir, separa les formes que provenen d'una *e* tancada de les formes que provenen d'una *e* oberta (del llatí vulgar) amb un «mais aussi».

A les conclusions de l'article de 1906, Fabra explica que la *e* oberta del llatí vulgar (= *ĕ*) es va convertir en *e* tancada en català, però no davant <l> (la *e*, en aquest context, es diu sempre oberta). Tot i que Fabra no hi fa referència a les conclusions, el lector desprèn que la *e* tancada del llatí vulgar (= *ē*, *ī*) es va convertir en *e* oberta en català també davant <l>. Així, queden recollides les dues vies: *a*) *tela*, *vel*, *pèl*... i *b*) *gel*, *cel*..., i l'afirmació que les sosté és prou clara: «devant l, l'e a toujours un son ouvert». També a les conclusions, Fabra es refereix als cultismes i als manlleus («les mots savants» i «les noms empruntés») sense esmentar, tanmateix, cap cas de *e* tònica davant <l>.

Cal fer notar que la *ela* velaritzada que segueix la *e* conforma un context típicament obridor; només si segueix la vocal, no si la precedeix. De fet, qualsevol consonant (darrere vocal) emesa amb el predors abaixat i un cert endarreriment concomitant del postdors de la llengua caracteritza un context obridor. Per a això cal també que la consonant en qüestió sigui relativament constreta pel seu mode d'articulació; la *ela* compleix la condició per tal com és lateral.³ Malgrat tot, aquesta característica articulatòria no explica la raó fonamental de la distribució tímbrica de la *e* davant de *ela*.

3. EL CORPUS I ELS TRES OBJECTIUS

Hem partit del buidatge dels quatre diccionaris que serveixen de base al Servei Ortològic de la Llengua Catalana (SOLC) i que contenen la transcripció fonètica de cadascuna de les entrades: *Diccionari ortogràfic i de pronúncia*, *Diccionari essencial castellano-catalán català-castellà*, *Diccionari manual castellà-català català-castellà* i *Diccionari valencià de pronunciació*. Les tres primeres obres se centren en el català central i l'última, en el valencià. En aquest punt, hem d'agrair a Lluís de Yzaguirre la preparació d'un corpus marc de 3.956 termes, una quarta part dels quals respon als anomenats «mots *cadena*»: aquests es diuen amb *e* tancada en occidental, amb *e* oberta en central i amb *e* neutra en baleàric. El corpus analitzat aplega 104 paraules davant <l> i 25 davant <ll>. No hi ha topònims ni antropònims i hem desestimat la interjecció *elis*, al costat d'altres paraules d'origen incert

2. La forma llatina *fidēlis* és l'ètim de *fidel*. I *fēl* és l'ètim de *fel*.

3. Interjeccions com ara *elis* i *ela* es diuen amb *e* oberta, però no el nom de la lletra *l*. Rossich (1999) apunta que les lletres de l'alfabet s'han pronunciat històricament amb *e* tancada (tret de les vocals *e* i *o* en català oriental) i que <l> es deia *el*, amb *e* tancada, des dels mateixos orígens de la llengua. Després van venir *ele* i *ela*, també amb *e* tancada.

o escadusseres: *arrel, bel, bruel i miquel*. Deixem de banda, així mateix, les formes no compartides pels quatre diccionaris: *deli, delga, èlitre, pèllet, pelta, redelme, tèlson, vèlit...*

Queda clar que les dades de què partim no arrenquen directament del lèxic dels parlants sinó de les indicacions dels diccionaris. Entenem que són aquestes obres les que assenyalen la fesomia de l'estàndard oral, sobretot en aquells termes que en general no pertanyen a l'idiòlecte dels parlants: *carretella, erisipela, güelf, mefistofèlic, vorticella...*

Els objectius de l'article són tres: 1) comprovar i matisar, si escau, si sempre és oberta, davant <l>, la *e* provinent de *ĕ* i de *ē* (*ī*) del llatí vulgar; 2) comprovar, també, si és oberta o tancada la *e* tònica davant <h>, context no exemplificat per Fabra; 3) descriure la realització de cultismes i de manlleus, sempre amb la *e* tònica davant <l>.

4. L'ENCREUAMENT DE LES ES

Väänänen (1971) explica que l'oposició quantitativa (de durada) del llatí va evolucionar cap a l'oposició qualitativa (de timbre) de les llengües romàniques en un procés lent que va arrencar a finals del segle III. En el cas de les *es*, la *ē* i la *ī* del llatí van evolucionar cap a [e], mentre que la *ĕ* va evolucionar cap a [ɛ]. El creuament de les *es*, en català, parteix d'aquest punt: la [e] va passar aleshores a [ə] i més tard a [ɛ] (en el català central), i la [ɛ] va passar a [e], amb excepcions arreu.

Una dificultat seriosa consisteix a determinar la quantitat vocàlica de les formes etimològiques. Hi ha més d'un motiu que explica tal dificultat, si bé un dels principals és que la quantitat no va ser sempre fixa al llarg de la història del llatí ni va ser sempre la mateixa en tot el territori on es parlava llatí. Sigui com sigui, les obres lexicogràfiques consultades assenyalen, quan ho saben, si la *e* és (era) llarga o és (era) breu. Quan les obres de referència no ho indiquen, els autors ens hem afanyat a descobrir per altres vies la quantitat vocàlica, a fi d'incloure en el treball el màxim nombre de paraules de les quals es pot concretar la durada.

4.1. La *e* tònica provinent de *ĕ* del llatí vulgar

Seguint la llei de Fabra, la *e* oberta del llatí vulgar (= *ĕ*) es va tancar en català, llevat que la *e* es trobés davant <l>. En aquest cas, «l'*e* a toujours un son ouvert». D'acord amb l'ampliació del corpus, presentem a continuació les 11 formes que provenen de *ĕ* i que es troben davant <l>, per comprovar i matisar, si escau, l'afirmació anterior.

La graella presenta tres columnes. A la primera hi ha les paraules en català; a la segona s'esmenta la forma llatina de la qual prové cada paraula; a la tercera es

marca la pronunciació que assenyalen les fonts lexicogràfiques consultades: pronunciació oberta (ε), tancada (e) o tancada en valencià (eV).

<i>Català</i>	<i>Llatí</i>	<i>Pron.</i>
<i>caramel</i>	calamēllus	ε
<i>cel</i>	caēlum	ε
<i>delme</i>	dēcimum	eV
<i>espelta</i>	spēlta	ε
<i>fel</i>	fēl	ε
<i>gel</i>	gēlu	ε
<i>mel</i>	mēl	ε
<i>model</i>	modēllus	ε
<i>pela</i>	pēllis	ε
<i>pèlag</i>	pēlagus	ε
<i>rebel</i>	rebēllis	ε

El quadre no recull les paraules derivades *cèlic*, *celobert*, *cobricel* i *gratacel* (formades amb *cel*); *desgel* (de *gel*); *aiguamel*, *mèlic*, *melis*, *melrosat* i *xuclamel* (de *mel*); *pelacanyes* (de *pela*), i *arxipèlag* (de *pèlag*): el mot primitiu és el que marca el timbre dels derivats, entre els quals n'hi ha d'incorporació moderna.

En totes les formes del quadre la *e* sempre és oberta davant <l> en català central. L'evolució de *e* oberta a *e* tancada suposa, doncs, una excepció davant <l>. També en valencià és gairebé sempre oberta: només *delme* es diu amb *e* tancada.

4.2. La e tònica provinent de ē i de ĭ del llatí vulgar

L'encreuament de les *es* també va comportar que la *e* tancada del llatí vulgar (*ē*, *ĭ*) s'obris en català, sense excepcions en l'article de 1906: «L'e a toujours un son ouvert». De totes maneres, Fabra assenjala en una nota a peu de pàgina que «on a *e* > *é* dans les parlars occidentaux». Afegim-hi ara un parell d'afirmacions de Coromines que refermen la idea de la manca d'excepcions però que en canvi contradueixen la distribució dialectal que apunta Fabra: «É oberta [la *e* de *melsa*]? Sí, però és sabut que davant L tots els dialectes catalans (i, doncs, la llengua des dels orígens) canvien *E* en *Ē*» (DECLC, v559b31-33); «[la paraula *vel*] continua en ús en totes les formes de la llengua, pron. *vel* per igual en cat. occid., i val. com en cat. or., però *vəl* a les tres Illes» (DECLC, ix82b31-33).

Presentem a continuació les 17 formes que provenen de *ē* i de *ĭ* que es troben davant <l>, d'acord amb els epígrafs de la graella anterior.

<i>Català</i>	<i>Llatí</i>	<i>Pron.</i>
<i>candela</i>	candēla	ε
<i>catxel</i>	concīlium ⁴	ε
<i>cruel</i>	crudēlis	ε
<i>estela</i>	stēla	ε
<i>famèlic</i>	famēlicus	ε
<i>fidel</i>	fidēlis	ε
<i>melca</i>	mēdica	eV
<i>melsa</i>	mīltia	ε
<i>melva</i>	mīlva	ε
<i>mostela</i>	mustēla	ε
<i>parentela</i>	parentēla	ε
<i>pèl</i>	pīlus	ε
<i>pelfa</i>	pīlleum	ε
<i>selva</i>	sīlva	eV
<i>tela</i>	tēla	ε
<i>vel</i>	vēlum	ε
<i>zel</i>	zēlus	ε

Tal com hem fet en el punt anterior, el quadre no recull les paraules derivades *estel* (de *estela*); *infidel* (de *fidel*); *mostel* (de *mostela*); *contrapèl*, *pèl-blanc*, *pèl-curt*, *pèl-llarg*, *pèl-ras*, *pèl-roig* i *repèl* (de *pèl*); *mare-selva* (de *selva*); *entretela* i *tel* (de *tela*), i *vela* i *vèlic* (de *vel*): el mot primitiu és, de nou, el que marca el timbre dels derivats. Tampoc no recull la variant *melga* (de *melca*).

La *e* sempre és oberta en central; només són tancades les *es* de *selva* (i *mare-selva*), *melca* (i *melga*) en valencià. El presumpte manteniment de la *e* tancada del llatí vulgar en els parlars occidentals, apuntat per Fabra i corroborat en la GCC, el desmenteixen doncs 15 termes de 17. No és cert, en aquest context, que «la [é] tancada [...] presenta [un comportament] no menys original, per tal com dóna tres resultats diferents segons els dialectes» (2008a, p. 121). En valencià, igual que en central, la *e* és oberta gairebé sempre.

4. Seguint Veny, *catxel* podria derivar del grec *conchylium* i ens hauria arribat a través del mosàrab. Per explicar el canvi vocàlic Veny apunta un probable encreuament entre l'helenisme i el terme llatí *concīlium* ('junta, congrés').

5. LA E TÒNICA DAVANT <L·L>

El 1906 Fabra no escrivia <ll> sinó <ll>: «[...] en les paraules emmanlevades al llatí, el català conserva les dues ll: [...] *collegi, apellar, intelligencia*».⁵ De totes maneres, en l'article de les *es* tòniques, Fabra no esmenta cap cas de *e* davant <ll> (és a dir, <ll>). D'acord amb la voluntat d'establir un corpus que també inclogui el context de la *e* tònica davant <ll>, presentem a continuació les 25 formes que recullen les llistes del SOLC.

Català	Origen	Pron.
<i>aquarella</i>	de l'italià <i>acquarella</i>	ε
<i>bagatella</i>	de l'italià <i>bagatella</i>	ε
<i>bèl·lic</i>	del llatí <i>bēllicus</i>	ε
<i>caravel·la</i>	del galaicoportuguès <i>caravela</i>	ε
<i>carrete·lla</i>	de l'italià <i>carrettella</i>	ε
<i>cel·la</i>	del llatí <i>cēlla</i>	ε
<i>cèl·lula</i>	del llatí <i>cēllula</i>	ε
<i>damise·lla</i>	del francès antic <i>dameisele</i>	ε
<i>escarape·lla</i>	del castellà <i>escarapela</i>	ε
<i>frane·lla</i>	del francès <i>flanelle</i>	ε
<i>libèl·lula</i>	diminutiu del llatí <i>libēlla</i>	ε
<i>maquiavèl·lic</i>	de <i>Maquiavel</i> , catalanització del nom de Niccolò Machiavelli	ε
<i>mortade·lla</i>	de l'italià <i>mortadella</i>	ε
<i>novel·la</i>	del català antic <i>novella</i> , influït per la pron. de l'italià <i>novella</i>	ε
<i>ombre·lla</i>	del francès <i>ombrelle</i>	ε
<i>paral·lel</i>	del grec <i>parállelos</i>	ε
<i>parcel·la</i>	del francès <i>parcelle</i>	ε
<i>partice·lla</i>	de l'italià <i>particella</i>	ε
<i>putxinèl·li</i>	de l'italià <i>pulcinelle</i>	ε
<i>satèl·lit</i>	del llatí <i>satēlles</i>	ε
<i>varice·lla</i>	del francès <i>varicelle</i>	ε

5. *Qüestions d'ortografia catalana* (1906 [1908], p. 195). La *ela* geminada, amb el punt volat, s'imposaria poc després per mitjà d'Antoni M. Alcover.

<i>Català</i>	<i>Origen</i>	<i>Pron.</i>
<i>vorticella</i>	del llatí <i>vorticella</i>	ε
<i>xarelo</i>	de l'italià <i>chiarello</i>	ε
<i>xinella</i>	del castellà <i>chinela</i> , i aquest probabl. de l'italià <i>cianella</i>	ε
<i>xitxarelo</i>	[potser] de l'italià <i>cecerello</i> , 'cigronet, pedreta semblant a un cigró'	ε

En aquest context, la *e* sempre és oberta. No hi ha contraexemples. La majoria de casos són manlleus de l'italià, del francès i del castellà, però també hi ha cultismes llatins i grecs.

6. LA E TÒNICA DE CULTISMES I DE MANLLEUS

Hem dit més amunt que Fabra es refereix a la *e* tònica de cultismes i de manlleus, sense esmentar cap cas de *e* tònica davant <l>. El buidatge de les llistes del SOLC ens permet ara exemplificar el context de la *e* tònica davant <l> tant en cultismes (primera graella) com en manlleus (segona graella). Pel que fa a la graella dels cultismes, presenta 28 paraules al costat de les quals esmentem l'ètim i la pronunciació que assenyalen les fonts lexicogràfiques.

<i>Català</i>	<i>Origen</i>	<i>Pron.</i>
<i>anhel</i>	derivat postverbal del llatí <i>anhēlare</i>	ε
<i>belga</i>	del llatí <i>belga</i>	eV
<i>camèlia</i>	de <i>camellia</i> , «creat per Linneu a honor del missioner Camelli» (DECLC, ii452b23-25)	ε
<i>cèlebre</i>	del llatí <i>cēleber</i>	ε
<i>cèlibe</i>	del llatí <i>caelībis</i>	ε
<i>celta</i>	del llatí <i>celta</i>	eV
<i>cerebel</i>	del llatí <i>cerebēllum</i>	ε
<i>clientela</i>	del llatí <i>clientēla</i>	ε
<i>delta</i>	del grec <i>delta</i>	eV
<i>elm</i>	del llatí <i>elmus</i>	ε
<i>empelt</i>	derivat postverbal del llatí <i>empeltare</i>	ε
<i>epiteli</i>	del grec <i>thelys</i>	ε
<i>erisipela</i>	del llatí <i>erysipēlas</i>	ε

<i>Català</i>	<i>Origen</i>	<i>Pron.</i>
<i>espelma</i>	del llatí <i>sperma</i>	ε
<i>evangeli</i>	del llatí eclesiàstic <i>evangelium</i>	ε
<i>excels</i>	del llatí <i>excelsus</i>	ε
<i>fèlids</i>	del llatí <i>feles</i>	ε
<i>filatèlia</i>	del grec <i>ateles</i>	ε
<i>flagel</i>	del llatí <i>flagellum</i>	ε
<i>gèlid</i>	del llatí <i>gèlidus</i>	ε
<i>heli</i>	del llatí científic <i>helium</i>	ε
<i>hèlix</i>	del grec <i>héliz</i>	ε
<i>libel</i>	del llatí <i>libellus</i>	ε
<i>mèlia</i>	del grec <i>melia</i>	ε
<i>pelvis</i>	del llatí <i>pelvis</i>	ε
<i>pèlon</i>	del grec <i>pelós</i>	ε
<i>prosèlit</i>	del llatí <i>proselytus</i>	ε
<i>recl</i>	derivat postverbal del llatí <i>celare</i>	ε

El quadre no recull el derivat *cèltic* (de *celta*), dita arreu amb *e* oberta, i la variant *hèlice* (de *hèlix*).

La graella dels manlleus presenta també 18 paraules al costat de les quals n'esmentem primer l'origen i després la pronunciació recollida en les fonts consultades.

<i>Català</i>	<i>Origen</i>	<i>Pron.</i>
<i>aranzel</i>	arabisme	ε
<i>beixamel</i>	gallicisme	ε
<i>biela</i>	gallicisme	ε
<i>coronel</i>	italianisme	eV
<i>delco</i>	acrònim format sobre una marca registrada nord-americana	eV
<i>duel</i>	italianisme	ε
<i>esquela</i>	castellanisme	ε
<i>esvelt</i>	italianisme	ε
<i>felte</i>	germanisme	e

Català	Origen	Pron.
<i>gasela</i>	arabisme	ε
<i>güelf</i>	germanisme	ε
<i>hotel</i>	gallicisme	εV
<i>mefistofèlic</i>	germanisme	ε
<i>mèlton</i>	del nom de la localitat anglesa de Mèlton	ε
<i>mistela</i>	italianisme	ε
<i>pomelo</i>	americanisme	ε
<i>tèlex</i>	marca registrada, de l'anglès nord- americà <i>telex</i>	ε
<i>violoncel</i>	italianisme	ε

La *e* dels cultismes i dels manlleus sempre és oberta en central (a excepció de *feltre*, que és tancada en tot el domini) i també predomina la realització oberta en valencià (només es diuen amb *e* tancada els cultismes *belga*, *celta* i *delta*, i els manlleus *coronel*, *delco* i *hotel*). Val a dir que el *Diccionari ortogràfic i de pronunciació del valencià*, de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL), també dona amb *e* tancada la paraula *pomelo*, però en canvi obertes les *es* de *celta*, *delta* i *coronel*.

7. CONCLUSIONS

La «lleï de Fabra» demostra que la *e* tancada del llatí vulgar (= *ē*, *ĭ*) es va convertir en *e* oberta en català davant <l> (*gel*, *cel*, *mel*, *fel*) i que la *e* oberta del llatí vulgar (= *ĕ*) es va mantenir oberta davant <l> (*tela*, *vel*, *pèl*, *fidel*, *estel*). Aleshores Fabra va escriure que, davant ela, «l'*e* a toujours un son ouvert». Sempre. Les dades obtingudes, però, matisen aquesta tesi.

a) Efectivament, la *e* és *sempre* oberta davant ela geminada, context no exemplificat per Fabra. Ho és en català central i en valencià, amb independència de la llengua a què s'ha manllevat el terme. L'entrada de nous manlleus amb vocal mitjana anterior sembla venir determinada per l'obertura tímbrica en aquest context.⁶

b) La *e* tònica dels cultismes és *sempre* oberta en central i *gairebé sempre* oberta en valencià (25 termes de 28). La influència obridora d'una *i* posttònica és general en les 12 paraules del corpus. Fabra no va esmentar cultismes amb *e* tònica davant ela, però els casos que recullen els diccionaris tendeixen a l'obertura. Tres

6. El diccionari de l'AVL inclou tres exemples més de *e* tònica davant de ela geminada, que també es pronuncien amb *e* oberta: *cartella* (de l'italià *cartella*), *pomella* ('mena de frontissa') i *lamella* (del llatí *lamella*, diminutiu de *lamina*).

paraules són tancades en valencià: *belga*, *celta* i *delta* (per a l'AVL només la *e* de *belga* és tancada). L'efecte analògic pot explicar el tancament de les seqüències acabades en <elta> i en <elga>, per tal com es diuen amb *e* tancada les formes *melga* i *delga*.

c) La *e* tònica dels manlleus és també *gairebé sempre* oberta en central (és tancada la *e* de *feltre*) i és *sovint* oberta en valencià (són tancades *coronel*, *delco*, *hotel...* i *feltre*). L'efecte analògic no pot explicar el tancament de *coronel* i *hotel*, per tal com són majoritàries les formes amb *e* oberta: *aranzel*, *beixamel*, *duel* i *violoncel*. Fabra no va esmentar manlleus amb *e* tònica davant ela, però els casos que recullen els diccionaris tendeixen de nou a l'obertura.

d) Les evolucions creuades de les *es* del llatí vulgar donen *sempre* una *e* oberta en català central. Tal com diu Fabra, la *e* oberta del llatí vulgar es va tancar llevat que la *e* es trobés davant ela. L'evolució *ě* > *e* oberta es dona *gairebé sempre* en valencià; *sempre* segons l'AVL, que també assenyala *delme* amb *e* oberta. La sorpresa arriba amb la previsible evolució *ē*, *ī* > *e* tancada, que es dona *rarament* en valencià. En general no hi ha la realització tancada sinó oberta, seguint la tendència habitual d'obertura: *candela*, *catxel*, *estela*, *famèlic*, *fidel*, *melsa*, *mostela*, *pèl...* Si incloem el nord-occidental en els «parlars occidentals», la distribució dialectal de què parlava Fabra i de què parla la GCC queda del tot compromesa en aquest context. En definitiva, ens adonem que els mots *cadena* es desencadenen davant ela.⁷

8. BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, Antoni Maria; MOLL, Francesc de Borja (1985). *Diccionari català-valencià-balear*. 2a ed. Palma de Mallorca: Moll.
- BRUGUERA, Jordi (1990). *Diccionari ortogràfic i de pronúncia*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- COROMINES, Joan (1971). «Els mestres recordats». A: *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor, p. 393-417.
- (1980-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial: La Caixa. [DECLC]
- Diccionari essencial castellano-catalán català-castellà*. Barcelona: Diàfora: Scripta, 1982. [Joaquim Rafel]
- Diccionari llatí-català*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993.
- Diccionari manual castellà-català català-castellà*. 3a ed. Barcelona: Bibliograf-Vox, 1978. [Supervisat per Antoni M. Badia i Margarit]
- FABRA, Pompeu (2005). «Gramàtica de la llengua catalana». A: *Obres completes*. Vol. 1. Barcelona; Palma de Mallorca; València, p. 441-946. [Facsimil, 1912]
- (2006a). «Les *e* toniques du catalan». A: *Obres completes*. Vol. 3. Barcelona; Palma de Mallorca; València, p. 141-157. [Facsimil, 1906]

7. Coromines i Gulsoy s'han fixat en aquest detall, que ha passat inadvertit en obres posteriors.

- FABRA, Pompeu (2006b). «Gramàtica catalana». A: *Obres completes*. Vol. 2. Barcelona; Palma de Mallorca; València, p. 221-317. [Facsimil, 1918]
- (2006c). «Qüestions d'ortografia catalana». A: *Obres completes*. Vol. 3. Barcelona; Palma de Mallorca; València, p. 105-140. [Facsimil, 1906 [1908]]
- GAFFIOT, Félix (1980). *Dictionnaire illustré Latin Français*. París: L. Hachette.
- Gran diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1998.
- GULSOY, Joseph (1981). «L'evolució de les *ee* tòniques en català». A: *Melanges de philologie et de toponymie romanes offerts a Henri Guiter*. Perpinyà: Imprimerie Catalane Maison Comet, p. 81-104.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Gramàtica de la llengua catalana* [en línia]. <<http://www2.iec.cat/institucio/seccions/Filologica/gramatica/default.asp>>. [«Text preliminar i provisional», consultable només en línia]
- LACREU, Josep [dir.] (2001). *Diccionari valencià de pronunciació*. Alzira: Bromera.
- MASCARÓ, Joan (2006). «L'obra científica de Pompeu Fabra. Articles majors». A: *Obres completes. Pompeu Fabra*. Vol. 3. Barcelona; Palma de Mallorca; València, p. 13-54.
- (2008a). «El sistema vocàlic. Reducció vocàlica». A: *Gramàtica del català contemporani*. 4a ed., «edició definitiva». Barcelona: Empúries, p. 89-123.
- (2008b). «La distribució de les vocals mitjanes tòniques en català central». *Caplletra* [València: Institut de Filologia Valenciana], núm. 44, p. 79-102.
- PALOMA, David; RICO, Albert (2000). *Diccionari de pronunciació en català*. Barcelona: Edicions 62.
- PI-MALLARACH, Josep (1999). *L'obertura de les vocals mitjanes en una mostra de neologismes del català*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Filologia Catalana.
- (2007). «L'actualitat de Fabra en l'adaptació fonològica de les vocals mitjanes anteriors en mots de nova creació». A: MONTSERRAT, Anna; CUBELLS, Olga [ed.]. *Entorn i vigència de l'obra de Fabra. Actes del II Colloqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra»*. Valls: Cossetània; Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, p. 229-238.
- RASICO, Philip D. (1993). «Dues qüestions de fonologia diacrònica catalana». A: *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Curial, p. 9-14.
- ROSSICH, Albert (1999). «El nom de les lletres». *Caplletra* [València: Institut de Filologia Valenciana], núm. 27, p. 65-86.
- UNIVERSITAT POMPEU FABRA. INSTITUT UNIVERSITARI de LINGÜÍSTICA APLICADA. LABORATORI de TECNOLOGIES LINGÜÍSTIQUES. *Servidor ortològic de la llengua catalana* [en línia]. <<http://retoc.iula.upf.edu/SOLC/>>.
- VÄÄNÄNEN, Veikko (1971). *Introducción al latín vulgar*. Madrid: Gredos.
- VENY, Joan (1989). «*Catxel* 'cardium edule', un nou mossarabisme del català». A: *La Corona de Aragón y las lenguas románicas (Miscelánea de homenaje para Germán Colón)*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, p. 463-475.
- YZAGUIRE, L.; PEDREÑO, E. *Servidor ortològic de la llengua catalana (SOLC)* [en línia]. <<http://retoc.iula.upf.edu/SOLC/presentacioSOLC.pdf>>.